

Завгородній Ю. Ю.

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ У РОБОТАХ М. МІЛЛЕРА І Д. ДОНЦОВА (З НАГОДИ ДВОХ ЮВІЛЕЇВ) *

Одним із головних здобутків України за двадцять років незалежності можна вважати зміни в її культурному ландшафті. Чи не найпомітніше вони спостерігаються на прикладі сприйняття острова Хортиці **, який з пам'ятки середньовічної української культури почав усвідомлюватись сакральним топосом світового рівня ***. Поштовхом для переосмислення значення Хортиці стали археологічні дослідження 1990-х рр., завдяки яким на острові було відкрито низку святилищ доби бронзи. Поступове осмислення цієї «нової», сакральної складової Хортиці виявило, що у модерній українській культурі, незалежно від останніх археологічних відкриттів, відновленню сакрального статусу острова сприяли М. Гоголь і, особливо, Т. Шевченко. Після його подорожі на Хортицю улітку 1843 р. розпочинається період світського паломництва на острів [1; 2].

Наразі ми пропонуємо зосередити нашу увагу довкола особливостей представлення Хортиці у роботах М. Міллера і Д. Донцова, виходу яких у цьому році виповнюється 60 і 50 років відповідно. Доцільність такого звернення, окрім прив'язки до круглих дат, має й інші свої орієнтири.

Один із них торкається стратегічних орієнтирів позиціонування України поза її межами. Так, якщо враховувати тенденції сучасного світу, спрямовані на подальше підсилення глобалізації, то належне представлення власної культури, знань про рідну землю у всесвітньому співтоваристві стає не приватною справою, а викликом часу й одним зі значущих і перспективних шляхів-відповідей громади і суспільства для виживання у нових умовах. Як раз загальноновизнані пам'ятки і святині формують, чи не найміцніші уявлення і зацікавлення тією чи іншою національною культурою на світовому рівні. На території Запорізького краю знаходиться чимало таких об'єктів, цікавих міжнародній спільноті. Безперечно, що почесне місце серед пам'яток-лідерів, завдяки яким Запорізький край широко відомий і в Україні, і за її межами, посідає острів Хортиця.

Наступний орієнтир, хоча і спрямований у першу чергу на історію вивчення феномену острова Хортиця, тобто має справу з хортицезнавством, проте пов'язаний із попереднім. Так Хортиці, цьому рідкісному історичному і природному феномену, повністю чи частково присвячено багато вітчизняних публікацій: від окремих статей і нарисів до поважних монографій. Але зазвичай у них не ставляться питання: «А чи відомо щось про Хортицю в інших країнах? А якщо і відомо, то що саме»? Хоча відповідь на поставлені питання, могла б не тільки створити необхідне уявлення про особливості представлення однієї з найвідоміших пам'яток Запорізького краю у світі станом на сьогодні, а і зорієнтувати нас, як позиціонувати власний край в інформаційному просторі не тільки в Україні, а й за її кордонами у подальшій перспективі.

* Висловлюємо щире вдячність М. Сльнікову (Запоріжжя) за відкритість до наукового діалогу, зокрема з питань, пов'язаних із дослідженням археологічної спадщини М. Міллера.

** Також можна згадати і про Кам'яну Могилу, іншу сакральну пам'ятку Запорізького краю, яка набула свого нового й якісного прочитання за роки незалежності.

*** Зауважимо, що саме усвідомлення значущості культурного ландшафту в Україні, хоча і не носить системного характеру, і не стало однією з ключових тем в інтелектуальному обговоренні, проте цілком вписується у загальносвітовий процес переосмислення земного простору.

Тож спробуємо порушити існуючий дисбаланс, звернувшись до двох симпатичних публікацій-ювілярів, кожна з яких містить важливі згадки про Хортицю. Обидві вони були видані у Канаді. Обидва автори — відомі українські емігранти, які мали безпосередній зв'язок із Запорізьким краєм. Цілком імовірно, що це були перші згадки про Хортицю у науковій літературі за океаном, у Північній Америці.

«Могила князя Святослава» * Михайла Міллера (1883 – 1968). Перша публікація — наукова стаття, яку було видано у 1951 р. «Українським культурним і освітнім центром» у Вінніпезі. Її автор — відомий археолог, історик, музейний працівник німецького походження М. Міллер, який брав участь в археологічних дослідженнях у Запоріжжі і на Запорожжі у 1929 – 1930 рр. і у 1943 р. Опинившись після Другої світової війни у Німеччині, Міллер працював ученим секретарем в американському Інституті з вивчення СРСР (з 1951 р.) [3], а також співпрацював з Українським вільним університетом у Мюнхені [4, с. 205].

«Могила князя Святослава» була присвячена опису середньовічної сакральної пам'ятки світового рівня, яку, як це випливає з назви статті, Міллер інтерпретував місцем поховання давньоруського князя. Дане поховання було досліджене археологічною експедицією Народного комісаріату просвіти УРСР на території сучасного міста Запоріжжя (тоді села Вознесенка) у 1930 р. й отримало назву Вознесенського скарбу. На високий соціальний (військовий) статус небіжчика вказували, зокрема, чисельні золоті і срібні речі, знайдені під час розкопок. Серед найвідоміших знахідок — срібна фігура орла (значок військової частини?), вагою понад 1 кг.

Ми не будемо наразі вдаватись у існуючі й досі дискусії щодо інтерпретації самої археологічної пам'ятки, натомість звернемо увагу, що знайдена пам'ятка мала безперечно сакральний характер, з чим погоджуються усі дослідники. Також для нас важливо, що наукова публікація, підготовлена у Німеччині і видана у Канаді, була присвячена рідкісній сакральній пам'ятці, пов'язаній із Запоріжжям.

Розповідаючи про Вознесенський скарб, Міллер робив відступи-екскурси, вводячи пам'ятку у певний культурний і географічний контекст. В одному з них він і згадав про Хортицю. Цілком імовірно, що це була перша академічна згадка про острів у Канаді, якій нині виповнюється 60 років.

Наведемо найцікавіші і найзмістовніші згадки про Хортицю, на які звернув увагу дослідник. Ось що він писав: «Острів Хортиця пов'язаний низькою спогадів та пам'яток з нашою історією. Тут на ньому знаходився ще в 19 ст. величезний дуб — поганське жертовище, якому вклонялися та приносили жертви слов'яни. На Хортиці з'їздилися в 1223 р. українські князі, перед походом на ріку Калка на зустріч татарам. В 16 ст. тут знаходилася перша Запорозька Січ, з отаманом Байдою на чолі» ** [5] ***.

Як бачимо, згадки досить промовисті. Вони, з одного боку, чітко вказують на сакральну особливість острова за давньоруських часів, а з іншого, на важливу його роль у боротьбі із зовнішніми ворогами. Беззаперечним для Міллера було і те, що перша Запорозька січ розташовувалась не деінде, а на Хортиці.

* М. Міллер згадує острів Хортицю і в інших своїх археологічних публікаціях [6; 7], які потребують окремого аналізу, бо торкаються архаїки.

** Зміст цитати дає можливість припустити, що її автор спирається на відповідні роботи Я. Новицького і Д. Яворницького, присвячені Хортиці. Цілком імовірно, що і сам М. Міллер міг відвідати острів.

*** Тут і далі цитати подаються в авторському правописі.

Не намагаючись у даній публікації спростувати або підтвердити факти у щойно наведеній цитаті, і не шукаючи їхні можливі витoki, ми б наразі хотіли звернути увагу на інше. Очевидно, що ці кілька рядків, які належали Міллеру, не тільки вказують на існуючі уявлення про Хортицю в авторитетного ученого, а й у різний спосіб, упродовж не одного десятиліття впливали на формування образу Хортиці серед української діаспори у Північній Америці й у Західній Європі.

«Незримі скрижалі Кобзаря» Дмитра Донцова (1883 – 1973). Яскравим підтвердженням сказаному є наступні згадки про Хортицю, яким у цьому році виповнюється півстоліття. Вони зустрічаються у філософській роботі «Незримі скрижалі Кобзаря (містика лицарства запорозького)», яка побачила світ у 1961 р. у Торонто завдяки видавництву «Гомін України». Автором роботи був видатний уродженець Запорізького краю (народився і прожив 17 років у Мелітополі), відомий український мислитель і політичний діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму Д. Донцов.

«Незримі скрижалі Кобзаря» цікаві тим, що це друга після «Кобзаря» Т. Шевченка спроба у модерній українській культурі осмислити вітчизняний сакральний простір. Спираючись на аналіз «Кобзаря», Донцов, як і Шевченко, до ключових національних святинь відносить острів Хортицю, високий статус якої він також пов'язує з її славним козацьким минулим.

Свій виклад, присвячений Хортиці, Донцов розпочинає промовистим реченням: «Містичні були початки лицарства Запорозького на Хортиці» [8, с. 163]. Після чого він відразу приступає до роз'яснень наведеної ним тези. Для цього Донцов звертається до вищезгаданої роботи Міллера, майже слово у слово цитуючи його рядки про Хортицю, і додаючи наприкінці: «Коло Хортиці мабуть була й могила Святослава Завойовника. Отже ще з перед християнських часів сходилися тут предки запорожців приносити жертви богам, а потім дружина князя, а ще пізніше запорожці, перед тим, як ішли себе самі приносити в жертву Богові і Україні» * [8, с. 163].

З наведеної цитати випливає, що Донцов, сприймає острів Хортицю особливим місцем. Окрему увагу він звертає на тривалу трансляцію незвичного статусу Хортиці, пов'язуючи його витoki не з утилітарною діяльністю людини, а з жертвовною: у релігійному і національному розумінні. При цьому жертвовність, яка формує хортицький образ, містить у собі і дохристиянську, і християнську, і національно-патріотичну складові, які, що надзвичайно важливо для українських історичних і суспільно-політичних реалій, між собою не конфліктують.

Далі Донцов наводить надзвичайно цікаву легенду про заснування Запорозької січі Д. Вишневецьким, пов'язуючи появу її задуму з незвичайною зустріччю князя з українськими прочанами зі «Святої Землі» у вигляді легенди-пророцтва: «Є легенда, що в часи князя Д. Вишневецького (Байди), українські прочани з «Святої Землі», з заморських мандрів, в свої монастирі вертаючись, прийшли на двір княжий і розмовляли «о дивнім з князем». Один з тих прочан, сам колишній воїн, сказав, що князю «назначено велике завершити діло» і від одного «лицарського велителя» на Родосі передав князю обручку, просячи, щоб княжата українські «хоробрістю, достатками і кріпостю духовною» славні, набралися «хоті бранної» і «зібралися стати на поганих». І ще сказав прочанин, що «князеві наказує сам Господь в обороні святої віри і монастирів стати», бо «спляча вода берегів не ломить, а єгда вскипить, захлисне хвилею пресильною» і «збирати лицарство» на

* Залишається шкодувати, що Д. Донцов не робить посилання на джерело, з якого він дізнався про саму легенду.

добре діло на острові, подібним до Родосу. А «на йому укласти закон лицарський і од миру оддаленіє, щоб у послуху Духу Божему пробувати» [8, с. 163].

Дана легенда не тільки вказує на вищу обираність задуму майбутнього заснування Запорозької січі на Хортиці, а і вводить українські середньовічні реалії у контекст європейського лицарства. Окрему і важливу роль у легенді посідає паломницька складова. Власне, саме українські паломники зі Святої Землі (просторового максимуму для християн) виступають у делікатній ролі посередників між Господом і родоським лицарством, з одного боку, та князем Вишневецьким, з іншого.

Почута легенда настільки збентежила князя, що він вирішив «за порадою вибрати для заснування ордену Запорозького острів на Борисфені – подібно як західне лицарство вибрало Родос чи Мальту, – «Хортицею той острів прозивався по причині, що там колись у давнину стародавня була хвортеця» (фортеця). А острів вибрано тому, що – як у нашій літературі казали іноки, – що «острів у бушуванні водних бурь яко Тритон виринающий»; тому що острів «це життя нового початкування» [8, с. 164]. Цими рядками Донцов завершує переказ легенди.

Щойно наведений уривок легенди починається зі своєрідної (наївної, народної?) етимології назви острову «Хортиця», яка поповнює перелік інших відомих спроб знайти пояснення топоніму «Хортиця» і вкотре нагадує про дискусію серед дослідників у спробі встановити місце фортифікаційних споруд князя Вишневецького (на о. Мала Хортиця, на о. Хортиця, на обох островах та ін.). Якщо наведену Донцовим етимологію узяти до уваги і припустити, що у легенді не помилково згадується сама фортеця Вишневецького, про яку пише Микола Карамзін (1765 – 1826) в «Історії держави Російської»: «вывезъ оттуда пушки въ свою Хортицкую крѣпость» [9], посилаючись на «Ніконовський літопис», а дійсно, більш рання, то тоді виникає природне питання: «Яка саме фортеця мається на увазі в легенді»? Проте на сьогодні до цього питання, простіше поставити низку наступних питань чи припущень, ніж дати стверджувальну відповідь.

Ще одним неочікуваним і водночас змістовним фрагментом для інтерпретації, виступають у легенді кілька останніх рядків, які містять стисле розмірковування про концептуальне і глибинне значення острову (напр., «це життя нового початкування», себто острів як архетип), властиве науковій і філософській літературі ХХ ст.

У будь-якому разі, чи ми маємо справу з давньою легендою, чи з її сучасним витвором (можливо, що її автором міг бути і сам Донцов), вона містить важливі і необхідні структурні складові, завдяки яким і острів Хортиця, і Запорізька січ на ній набувають вже не так історичного, як сакрального обґрунтування.

У порівнянні з відомостями про Хортицю М. Міллера, виклад Д. Донцова значно підсилив образ Хортиці як національної святині, започаткований свого часу Т. Шевченком. З обґрунтуванням цього високого статусу Хортиці, знову таки першими познайомилися читачі за океаном в українській діаспорі. Читати ж праці Донцова, як власне і Міллера, у радянській Україні на той час було заборонено.

Тож очевидно, що позиціонуючи одну з найпривабливіших пам'яток Запорізького краю, острів Хортицю, чи в Україні, чи в інших країнах, варто враховувати вже існуючий її образ, щоби не тільки підсилити найавтентичніші і найвдаліші його складові, чи коректно їх підправити, а і самим краще їх збагнути. І два ювілеї, що припадають на цей рік, можуть стати слушною для цього нагодою.

Бібліографія

1. Завгородній Ю. Ю. До витоків відродження давньої святині: Тарас Шевченко і острів Хортиця (вступна частина) / Ю. Ю. Завгородній // Матеріали наук. – практ. конф. «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». 9 – 10 жовтня, 2008 р. – Запоріжжя, 2008. – С. 163 – 171.
2. Завгородній Ю. Ю. Тарас Шевченко і острів Хортиця: модерні витки відродження давньої святині. Стаття перша / Ю. Ю. Завгородній // Українознавство. – 2008 а. – № 3. – С. 112 – 115.
3. Миллер (Антич) К. Донской археолог Михаил Александрович Миллер – мой отец / К. Миллер (Антич) // Режим доступу: http://sarkel.ru/istoriya/donskoj_arheolog_mihail_aleksandrovich_miller_-_moj_otez/
4. Дровосекова О. В. Михайло Міллер та його праця «Могила князя Святослава» / О. В. Дровосекова // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – № 9. – С. 204 – 206.
5. Міллер М. Могила князя Святослава / М. Міллер // Режим доступу: <http://www.yatran.com.ua/articles/295.html> (Див. також: Міллер М. Могила князя Святослава // «Вознесенський скарб»: Дві долі, два погляди ... / [упоряд. О. В. Дровосекова]. – Запоріжжя : Стат і К°, 2010. – С. 49 – 61.
6. Міллер М. Кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі / М. Міллер // Український вільний університет. Філософічний факультет. Наукові записки. – Мюнхен, 1965 – 1966. – Ч. 8. – С. 93 – 103.
7. Міллер М. Кам'яні споруди бронзового віку в Надпоріжжі (І. Кромлехи) / М. Міллер // Український вільний університет. Філософічний факультет. Наукові записки. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 66 – 87.
8. Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря (Містика лицарства запорозького) / Д. Донцов. – К. : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2008. – 265 с.
9. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Книга, 1989. – Кн. вторая. – Т. VIII. – 188 стлб.

Завгородній Ю. Ю.

**Остров Хортица в работах М. Миллера и Д. Донцова
(по случаю двух юбилеев)**

В статье рассматриваются упоминания острова Хортицы в работах М. Миллера «Могила князя Святослава» и Д. Донцова «Незримые скрижалы Кобзаря». Автор приходит к выводу, что в обоих случаях (в первом менее, а во втором более четко) Хортица воспринималась сакральным топосом и национальной святыней.

Zavhorodniy Yu.

**The Island of Khortytysya in the Works of M. Miller and D. Dontsov
(on the Occasion of Two Anniversaries)**

The article considers the mentions of the island of Khortytysya by M. Miller in "The Tomb of Prince Svyatoslav" and D. Dontsov in "The Invisible Tables of Kobzar". The author comes to the conclusion that in both cases (in the first one less clearly, and more obviously in the second one), Khortytysya was perceived as a sacred topos and a national shrine.

Ляшко С. М.

**СПОГАДИ МУЗЕЙНИКА НА ТЛІ СПОГАДІВ
«ЗДАЛЕКА ДО БЛИЗЬКОГО» ВАСИЛЯ СОКОЛА**

Старше покоління музейних співробітників, яке прийшло працювати у Запорізький обласний краєзнавчий музей на початку 70-х років минулого століття, добре пам'ятає обов'язкові відрядження по області, пов'язані із збиранням експонатів, читанням лекцій, описом пам'яток історії та культури, наданням методичної допомоги музеям районної ланки. Комплексні виїзди здійснювалися на тоді ще новому «фурцвагені» – автобусі «Кубань», подарунку регіональним музеям міністра культури СРСР К. О. Фурцевої, з водієм Віктором. Майже усі співробітники багато разів побували у краєзнавчому музеї с. Гусарка Куйбишевського району *. Багато років у музеї нас зустрічав його директор – Микола Якович Гудина. С першої зустрічі він запам'ятався мені своїм рідким прізвищем – Гудина. Як більшість тогочасних керівників міськими, сільськими, шкільними (Іван Петрович Савовський, с. Балки Василівського району), районними (Іван Герасимович Воробйов, м. Вільнянськ) музеями, він відрізнявся своєю обізнаністю з історією села, любов'ю до справи, відповідальністю, доброзичливістю.

Музей було розташовано у декількох невеличких кімнатах одноповерхового цегляного будинку. Як мені запам'яталося, у вітрині, пов'язаній з історією села було розміщено схему Дніпровської лінії, зокрема Кирилівської фортеці, поблизу якої наприкінці XVIII ст. розташовувався полк гусар. Великий експозиційний вузол був пов'язаний з подіями Великої Вітчизняної війни (у 1943 р. у селі знаходився штаб Південного фронту). В одній із кімнат висіла яскрава ковдра ручної роботи місцевих майстринь. В окремій невеличкій вітрині знаходилися археологічні пам'ятки, знайдені під час розкопок курганів поблизу села у 1968 р. і передані до музею та фото золотого кінського налобника у формі хреста з зображеннями у скіфському звіриному стилі. Більш суттєві археологічні знахідки потрапили в Запорізький обласний краєзнавчий музей, у тому числі і кінський налобник. Деякі матеріали експонувалися в Запоріжжі в залі № 7: «Край у період розпаду первіснообщинного ладу і зародження класів» – уламки меча-акінака, наконечник списа тощо. Згодом ці речі, окрім налобнику, були передані в Гусарський музей, де і експонуються.

Майже випадково три роки тому до мене попали спогади-роздуми Василя Сокола «Здалека до близького» [1]. На випадково відкритій сторінці я зустріла знайоме з музейного минулого прізвище – Гудина. До цього я повернуся нижче. Триста шістьдесят сторінок було прочитано на одному диханні. Було прикро, що нові знання про с. Гусарку, родину Гудин, родину Соколів, долю членів родини, коло осіб, що їх оточували по життю, «гусарський» період життя (для Василя Сокола – до 1914 р.), історію села очима автора та за розповідями його батьків я отримала з запізненням на сорок років.

* Довідка: Гусарський краєзнавчий музей на громадських засадах було створено за рішенням виконкому Гусарської сільської Ради депутатів трудящих 7 травня 1965 р. За наказом Міністерства культури УРСР від 29. 01. 1975 р. № 54 музей отримав статус відділу Запорізького обласного краєзнавчого музею. Згідно з наказом обласного управління культури від 3. 02. 1992 р. № 16 Гусарський краєзнавчий музей був перейменований у Куйбишевський краєзнавчий музей. На 2009 р. у музеї зберігалось біля 9 тис. експонатів.